

*КЗК «Міська бібліотека для дорослих» КМР
Інформаційно-бібліографічний відділ*

Усе мовчки тут волає

*Бібліографічний дайджест
циклу «Українські віхи»
до 80-річчя масових розстрілів
у Бабиному Яру*

Кривий Ріг, 2021

Усе мовчки тут волає: бібліографічний дайджест циклу «Українські віхи» до 80-річчя масових розстрілів у Бабиному Яру / укладач В. Стукаленко.- Кривий Ріг, 2021.- 16 с.

Усе мовчки тут волає: третій бібліографічний дайджест циклу «Українські віхи». Виданий до 80-річчя масових розстрілів у Бабиному Яру .

Висвітлює одну з найжорстокіших трагедій ХХ століття – трагедію Бабиного Яру, де в роки Другої світової війни нацисти розстріляли понад 30 тисяч київських євреїв, а загалом близько 100 000 осіб різних національностей, згідно з висновками спеціальної державної комісії для розслідування нацистських злочинів під час окупації м. Києва.

Дайджест включає в себе літературу із фондів КЗК «Міська бібліотека для дорослих» КМР та мережі інтернет.

В кінці в алфавітному порядку надано список використаної літератури.

Видання стане в нагоді учням середніх шкіл, студентам та викладачам навчальних закладів, бібліотекарям і всім, хто цікавиться питаннями історії України часів Другої світової війни.

Укладач: провідний бібліограф ІБВ ЦБ В. Стукаленко.

Це Голокост – всього одне лиш слово,
Та його сенс – пекучий болі жар,
Вбивали всіх!.. старого і малого,
І мало хто життя порятував.

80 років тому – 29 вересня 1941-го – в урочищі Бабин Яр нацисти розпочали масові розстріли єврейського населення Києва. Ця трагедія стала всесвітнім символом

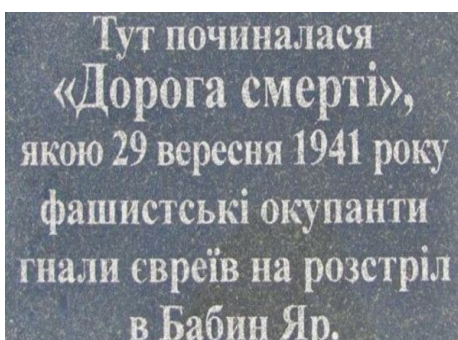
Голокосту.

Гітлерівці вбивали євреїв і до Бабиного Яру. Проте саме Київ став першим у Європі містом, де знищили всю єврейську громаду. *(Пам'ятний знак на початку "дороги смерті", встановлений на розі вулиць Мельникова і Дорогожицької).*

Як же це було? Дізнаємося зараз.

Як це було?

За десять днів, 19 вересня 1941 року, до Києва увійшли війська 6-ї німецької армії під командуванням генерал-фельдмаршала фон Рейхенау. Вони рухалися в напрямку Хрещатика двома колонами – вулицями Кирилівською та

Великою Васильківською.

Одразу над євреями згустилися хмари: окупанти брутально чіплялися до них на вулицях, декого вбивали. Ніхто з киян ще не знав, що двома місяцями раніше, в липні, рейхсмаршал Герінг видав директиву про розроблення заходів щодо "остаточного вирішення єврейського питання в Європі". Йшлося про поголовне винищення єврейського народу. Нікому також не спадало на думку, що саме Києву доведеться першим випробувати на собі оте "вирішення".

Вибухи на Хрещатику 24 вересня, влаштовані радянською диверсійною групою В. Карташова, нацисти приписали євреям. Це і стало формальним приводом для масових розстрілів – але аж ніяк не справжньою причиною. Згодом на слідстві справу пояснив заступник начальника поліції безпеки міста Києва В. Ебелінг: "За наказом рейхсфюрера Гіммлера одразу після захоплення Києва всі євреї мають бути розстріляні". Отже, не було би злощасних вибухів, причепилися до чогось іншого.

26 вересня окупаційна влада влаштувала нараду, розглянувши заходи з "остаточного вирішення". Визначили місце знищення євреїв – Бабин Яр. Його території вистачить для десятків тисяч трупів, адже має довжину 2,5 кілометри при глибині до 50 метрів.

Врахували наявність залізничної станції Київ-Лук'янівка неподалік яру – на розі сучасних вулиць Дегтярівської та Древлянської. Отже, можна вдавати, ніби євреїв збиратимуть для перевезення в безпечні місця.

На тій нараді призначили розстрільну команду, окреслили район, який оточить поліція, і визначили кількість киян для сортування речей, грошей, коштовностей,

вилучених у жертв перед смертю.

Оголошення з наказом всім євреям зібратися вранці 29 вересня "при вул. Мельника – Доктерівський" склали трьома мовами – українською, російською та німецькою. Для чого з'явитися, не пояснили. Але хто не прийде – смерть. Український текст писала людина, не надто обізнана в київській топоніміці. Адже вулиці Доктерівської в місті не було (малася на увазі Дегтярівська). Помилково подано назву й другої вулиці. Іноді її справді писали "Мельника", проте офіційна назва Мельникова.

Надрукували понад 2 тисячі листівок, які 28 вересня розклеїли по всьому місту. Водночас розпустили чутки, ніби євреїв "евакуйовуватимуть" – імовірно, до Палестини. У понеділок 29 вересня десятки тисяч людей почали збиратися біля призначеного місця.

Моторошно описані події окупації Києва під час Другої світової війни в книзі

Кузнєцов, А. Бабин Яр: роман-документ / А. Кузнєцов. – Київ: Саміт-книга, 2009.- 367с.

Зі своїх помешкань "вони виходили ще затемна, – свідчив у романі-документі "Бабин Яр" письменник Анатолій Кузнєцов, тоді 12-річний мешканець

Куренівки, – щоб опинитися раніше біля потягу і зайняти місця. З дітьми, що ревуть, зі старими і хворими... Перехоплені мотузками клумаки, обдерті фанерні валізи, залатані кошики, скриньки з теслярськими інструментами. Бабусі несли, перекинувши через шию, наче гігантські намиста, плетениці цибулі – запас провізії на дорогу".

Нескінчений людський потік складався з жінок, малюків, підлітків, старих, інвалідів на возиках, а також немічних, які не могли самі пересуватися – їх несли на ношах. Натомість чоловіки призовного віку були на фронті.

Опинившись у районі, оточеному колючим дротом і поліцією, люди втрачали можливість повернути назад – пастка зачинилася. І навіть коли, просуваючись далі вперед, вони чули гавкіт собак і постріли, порятунку вже не було. "Дорога смерті" починалася від рогу сучасних вулиць Мельникова та Дорогожицької.

29 вересня нацисти розстріляли близько 22 тисяч євреїв. Інших, кого не встигли знищити, запхали на ніч до гаражів танкоремонтного господарства по вулиці Лагерній. Наступного дня їх вбили в Бабиному Яру.

Чимало євреїв не пішли до Бабиного Яру, переховуючись у знайомих. На початку жовтня окупанти влаштували масовий обхід квартир. Виявлених євреїв звозили до тих самих гаражів, відтак вантажівками доправляли до Бабиного Яру і вбивали. Речі загиблих відвезли на склад, що містився у школі по вулиці Некрасовській, 4. Нацисти передали їх "фольксдойче".

Такий от секунд хенд на крові...

Станом на 12 жовтня, за звітами катів, кількість жертв перевищила 51 тисячу. Конвеєр смерті тривав. 14 жовтня автоматні черги знову охопили Бабин Яр – тепер знищили 308 євреїв з числа пацієнтів психоневрологічної лікарні ім. Павлова.

Ще одна книга продовжує жахливу історію київських подій 1941 – 1943 років: **Гуменна, Д. Хрещатий Яр (Київ 1941 – 1943): роман-хроніка / Д. Гуменна.- Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001.- 408 с.**

Хочеться трохи розповісти про авторку цієї хроніки. Докія Гуменна народилася в Жашкові на Київщині 1904 року. Навчалася в Інституті Народної Освіти в Києві.

Разом з Києвом і киянами пережила окупаційний період. Трагічні події, які відбувалися у цей час, лягли в основу її роману-хроніки «Хрещатий Яр», уперше опублікованого у Нью-Йорку в 1956 році.

Недаремно авторка назвала свій роман хронікою. Дійсно, у хронічній послідовності в ньому відображені події, які відбувалися в Києві. Роман дає можливість дізнатися, що було насправді. Оповідь у романі йде у вигляді спогадів головної героїні твору Мар'яни (її доля збігається з долею авторки), а також представників різних прошарків населення Києва. Ці спогади передають події по-різному. Думки обивателів можуть не сподобатися сучасним читачам. Далеко не всі кияни є позитивними. З роману видно, як поводитися різні люди за тих жорстоких

обставин окупації.

Так місцеве неєврейське населення перетворювалося на свідків, деколи учасників цих розстрілів, а деколи на рятівників своїх єврейських сусідів.

Так, були люди, які ризикуючи власним життям, а також життям членів своїх родин, переховували в себе євреїв. Це – українці, поляки, білоруси, татари, росіяни, вірмени, греки та німці. Почесне звання "Праведник Бабиного Яру" отримали понад півтисячі людей.

Не можна не згадати книгу **Дарда, В. І. Повернення з пекла: повість / В. І. Дарда.- Київ: Дніпро, 1989.- 230 с.**

Повість - хвилююча розповідь про страхіття Бабиного Яру, табору смерті в Києві, про мужність київських підпільників у роки окупації. Книга – художня, та вона нікого не залишає байдужим. Особливо, коли читаємо, як герої книги через багато років повертаються до Бабиного Яру, табору смерті, звідки змогли вирватися в роки війни. «І одна спільна дума тривожить усіх – тільки б ніколи більше не повторилося пекло війни!...» : - такими словами закінчується повість.

Продовжує тему **стаття Клейменова, О. «Усе мовчки тут волає» / О. Клейменова // Віче.- 2009.- № 19.- С. 65.**

Читаємо: «...Три роки тому, щойно зійшовши з трапа літака в Борисполі, знаменитий Стівен Спілберг попросив відвезти його до Бабиного Яру. Націлившись на

майбутнє фільмування величезної біди часів Другої світової, кінематографіст (коріння якого – в Україні) намагався уявити бодай крихту того, що тут відбувалося понад 60 років тому. Розмірковував, слухав якось відсторонено своїх супутників. А потім голлівудський метр із гіркотою посумував, що в центрі яруги – станція підземки.

Тунелі метро нині збайдужіло ріжуть ґрунт на частини. А в 1941 – 1943 роках на клапті землі між Лук'янівкою та Сирцем фашисти розстріляли понад 150 тисяч людей. Згідно з різними версіями, цифра коливається.

Річ у тім, що сліди злочинів загарбники, відступаючи, намагалися приховати. Зокрема, змушували полонених спалювати трупи.

Першими молох Яру «заковтнув» 752 душевнохворих із «павловки». Далі – київських євреїв. Їм нацисти наказали зібратися докупі з документами й цінними речами нібито для переселення в безпечні регіони. А далі, упродовж вересня-жовтня, розстріляли десятки безневинних. У Бабиному Яру зустріли смерть матроси Дніпровського загону Пінської військової флотилії, члени ОУН (серед них – поетеса Олена Теліга з чоловіком), цигани й представники інших категорій населення, які, на думку арійських господарів світу, не мали права жити.

«Усе мовчки тут волає», – писав колись Євтушенко про цю місцину, над якою хіба що чути «шелест диких трав». І так само мовчки, непомітно серед цієї травички виростають рік у рік чергові пам'ятники. Вони ніби нові декорації картини, фільмування якої для Спілберга – останнім часом ледь не справа життя. Хоча, певне,

він краще від усіх усвідомлює: кіно, правдивіше за ту жахливу реальність, створити не можна».

А ось стаття Віктора Некрасова, «Бабин Яр, 45 років» [Електронний ресурс.

– Режим доступу: <http://nekrassov-viktor.com/Books/Nekrasov-Babiy-Yar-45-let/>], маловідома стаття, написана за рік до смерті й уперше надрукована в газеті «Новое русское слово» (Нью-Йорк, 28 вересня 1986): «Бабин Яр перетворився на поняття прозивне. Як Варфоломійська ніч, ГУЛаг, Хіросіма, Чорнобиль... Масове вбивство - ось значення цих слів, назв, понять.

Яке з цих понять жахливіше - навряд чи варто в цьому розбиратися. Але кожне з них мало свій відтінок. Розправитися з гугенотами, рабська праця, поставити на коліна Японію, з Чорнобилем - що насправді сталося, досі не ясно. З Бабиним Яром - з'ясувалося після першої кулеметної черги. Євреїв потрібно знищувати - і все!

Три дні їх знищували - 29 вересня, 30 вересня і 1 жовтня 1941 року. Говорять, що в ці три дні було розстріляно 70 тисяч осіб... З них лише одна людина врятувалася - акторка Київського театру ляльок Діна МIRONІВНА Пронічева, мати двох дітей. Єдина людина на весь світ, яка могла і розповіла про те, що ж відбувалося в цьому глибокому яру на околиці Києва в ті страшні три дні. Докладна її розповідь, від якої стигне кров у жилах, повністю наводиться у відомій книзі Анатолія Кузнецова «Бабин Яр».

Читаючи її, ставиш собі тисячу запитань. Але головне з них - яка сила, яка міра злоби може довести людину, людей, які брали участь у цьому вбивстві, до того, що сталося? Як міг народитися вираз «людина-звір», «звіряча розправа», «звірина ненависть»? Жоден звір, найлютіший, не знущається зі своєї жертви так, як людина з людини... Звір хоче їсти, захистити своє дитинча, садизм йому незнаний. Євреїв Бабиного Яру, старих і дітей, перед тим, як розстріляти, били палицями, роздягши догола...

У подальші два роки в Бабиному Яру розстрілювали не лише євреїв. Наводять цифру - 30 тисяч. Чи били їх, чи роздягали їх - невідомо. Але перші три дні й били, й роздягали людей лише через те, що вони були євреями. Мовою Гітлера це називалося: «остаточне розв'язання єврейського питання».

І ось, закінчилася війна. Київ визволили. На Нюрнберзькому процесі згадували Бабин Яр, наводили цифри. А в самому Києві?

Коли я, майже двадцять років потому, намагався побіжно згадати про пам'ятник на місці розстрілу (трохи не написав «звірячого», але тут же похопився), на мене дивилися, як на недоумкуватого: «Який пам'ятник? Кому? Пам'ятник ставлять героям. А тут - люди добровільно пішли, як кролики в пащу удава...» І тут же було віддано наказ - Бабин Яр замити. Щоб і сліду його не залишилося...

Не мені захищати фашизм. Але там було сказано - євреї - нелюди, їх потрібно знищити! Ясно! У нас же - братерська родина народів - усі рівні! Ну, а трагедія

Бабиного Яру? Яка трагедія? Ніякої трагедії. Забудьте! І перейменували його на Сирецький Яр. А потім замили. Насосами, пульпою - сумішшю глини з піском. І перетворився яр на пустирище, заросле бур'яном...»

Нахманович, В.Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?..(Роздуми до 70-річчя Київської масакри 29-30 вересня 1941 р.) / В.Р. Нахманович // Український історичний журнал.- 2011.- № 6.- С. 105.

У статті запропоноване нове концептуальне бачення історії Бабиного Яру як визначного історичного місця, де відбувалися й досі відбуваються події, що мають символічне значення для історії Києва, України, Європи. Проаналізовано зв'язок між історією та сучасним станом Бабиного Яру, що досі залишається

місцем громадського протистояння різних суспільних груп населення.

В статті Власенко, В. Ми й досі дуже мало знаємо про Бабин Яр / В. Власенко // Урядовий кур'єр.- 2017.- 11 лютого.- С. 6 говориться про таке:

«Голокост — загальний феномен переслідувань і знищення євреїв, який розгортався в Європі поступово. Спочатку була дискримінація євреїв, закони проти них і як останній етап — масові вбивства. Бабин Яр не був прецедентом масового розстрілу євреїв, насправді хвиля розстрілів котилася до Києва від самого кордону - Львів, Бердичів, Кам'янець-Подільський, Житомир...

Але Бабин Яр перевершив попередні розстріли за жорстокістю. Бо ніколи доти не розстрілювали такої кількості євреїв з одного міста за такий короткий термін — лише два дні. (У 1941 році 29—30 вересня нацисти розстріляли понад 30 тисяч київських євреїв).

Бабин Яр став могилою не лише для десятків тисяч євреїв. Серед його жертв розстріляні нацистами роми, психічнохворі, військово-полонені, члени Організації українських націоналістів, підпільники й прості кияни».

Говориться тут і про створення єдиного меморіалу. «Ідею створити такий меморіал у Бабиному Яру висловлювали не одне десятиліття. Та в часи СРСР вона наштовхувалася на стіну мовчазного опору радянської влади, а в незалежній Україні - хоча й періодично виникала, проте в життя її втілити не вдавалося.

І лише в 2015 році за підтримки політичного керівництва України та мерії Києва, меценатів, а також відомих політиків, серед яких колишній президент Польщі Александер Квасьневський, экс-міністр закордонних справ ФРН Йошка Фішер та колишній американський сенатор Джозеф Ліберман, було оголошено про масштабний проект зі створення меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».

Вшанування пам'яті

Пам'ять жертв Бабиного Яру - однієї з найжорстокіших трагедій людства ХХ сторіччя в Україні вшановують 29 вересня.

Найпершим був «Пам'ятник Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської армії, розстріляним німецькими окупантами в Бабиному яру». Відкритий 2 липня 1976 року Перед пам'ятником - бронзова плита з написом: "Тут в 1941-43 роках німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно понад сто тисяч громадян міста Києва і військовополонених".

Протягом 1941-43 років у Бабиному Яру було знищено 5 циганських таборів.

Пам'ятник ромам, розстріляним в Бабиному Яру. Встановлений до 75 річниці трагічних подій.

Цього року видано указ Президента України Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру та додаткові заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»: указ від 15 грудня 2020 р. № 567 // Урядовий кур'єр. — 2020. — 18 грудня. — С.7.

Указом підтримано ініціативу громадськості, благодійників щодо створення в м. Києві (урочище Бабин Яр) Меморіалу Голокосту «Бабин Яр».

Крім того, уряд повинен передбачити проведення жалобних заходів та організації міжнародної наукової конференції (веб-конференції), присвяченої роковинам трагедії Бабиного Яру, здійснення пошукової роботи стосовно загиблих у Бабиному Яру, увічнення пам'яті про них.

В статті Власенко, В. Меморіалу Голокосту вже обрали ділянку / В. Власенко // Урядовий кур'єр.- 2017.- 21 жовтня.- С. 3 дізнаємося: «Наглядова рада благодійного фонду Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» під час прес-конференції в Києві оголосила, де саме на території цієї історичної столичної місцини розмістять майбутній меморіальний комплекс. Технічно під меморіал відведено дві ділянки: на одній буде розташовано музейно-меморіальний комплекс — її площа становить близько 22 тисяч квадратних метрів. Друга ділянка — це паркова зона, яка стане продовженням меморіалу, вона займає площу понад 54 тисячі квадратних метрів».

Це місце уже протягом десятиліть є символом страшних злочинів нацизму часів Другої світової війни. Тут 29-30 вересня 1941 року всього за два дні нацисти розстріляли понад 30 тисяч київських євреїв. Саме ця жахлива цифра вирізняє Бабин Яр серед інших місць, де у часи Другої світової війни велося масове знищення євреїв.

За словами голови Єврейського агентства для Ізраїлю, радянського дисидента

Натана Щаранського, жертвами Голокосту стали 2,5 мільйона євреїв, з них 1,5 мільйона загинули на території України. Проте досі не було збудовано жодного меморіалу, присвяченого трагедії Голокосту. Тепер такий меморіал буде.

Його урочисто відкриють у 2021 році до 80-х роковин трагедії. Проект фінансувався за рахунок пожертв громадських організацій та окремих громадян. Довго тривав пошук конкретного місця для майбутнього меморіалу. Проблема полягала у тому, що воно має відповідати не лише архітектурним правилам та юридичним нормам містобудування, але й релігійним вимогам. Бо галаха - традиційне юдейське право - забороняє будувати будь-що на території цвинтаря, а в Бабиному Яру, як відомо, є кілька різних кладовищ і поховань.

Стаття Без права на забуття // Урядовий кур'єр. — 2020. — 30 вересня. — С. 2 розповідає про те, що Президент Володимир Зеленський на своїй сторінці у фейсбуці наголосив, що всі громадяни схилиють голови перед жертвами цієї трагедії: «Є слова, після прочитання яких стає моторошно. Слова, що ілюструють безмежність людської жорстокості. Слова, що є символом звірячої ненависті. Це слова оголошень, які розвішували в Києві нацистські окупанти. У них усім євреям міста та околиць наказувалося прибути 29 вересня 1941 року о 8-й годині ранку з документами, грошми й білизною на ріг вулиць Мельникова та Дегтярівської. А тим, хто не підкориться, погрожували розстрілом». Він назвав важливим спільне вшанування пам'яті з іншими народами.

Зокрема, цьогоріч 29 вересня виповнюється 80-ті роковини від початку масових розстрілів у Бабиному Яру, який є символом Голокосту й великої трагедії на українській землі. Володимир Зеленський зауважив, що сучасні покоління не можуть змінити історію, але можуть гідно вшанувати пам'ять усіх загиблих.

«Бабин Яр — це страшний символ Голокосту на нашій українській землі. Ми не можемо позбутись його, але можемо перемогти гідним ушануванням пам'яті всіх жертв, усіх загиблих. Питання історичної справедливості дуже гостре. Ми несемо відповідальність перед усіма минулими і всіма майбутніми поколіннями за історичну справедливість», — сказав Володимир Зеленський.

За словами Президента, 1,5 мільйона українських євреїв були страчені, а в Бабиному Яру — близько 100 тис. людей. «Ми не маємо права про це забувати й не забудемо. Для України є вкрай важливим гідне, на високому рівні вшанування усіх жертв цієї трагедії», — зазначив Президент.

Триває розбудова території цього заповідника, вже створені концептуально нові об'єкти, розіслані запрошення й очікується багато іноземних гостей на заходи з ушанування 80-х роковин трагедії Бабиного Яру. «Ми будемо гостинно приймати на нашій землі всіх, хто прибуде в цей день розділити з нами наш спільний біль, вшанувати пам'ять про трагедію, що сколихнула весь світ, згадати загиблих, подякувати — перш за все, нашим Праведникам», — наголосив Глава держави.

«Наш обов'язок – зробити Бабин Яр місцем пам'яті, а не місцем забуття. Тут не повинно бути тиру чи будь-якого ще комплексу. Ми як держава прагнемо зробити це місце гідним пам'яті більш ніж 100 тисяч жертв Голокосту. Дуже важливо, щоб ці прагнення поділяла наша спільнота. Я впевнений, що поділяють всі українці», – зазначив Президент.

Страчені у Бабиному Яру — це тисячі зруйнованих людських доль. Тисячі родин, що їх винищили цілими поколіннями. Тисячі сповнених страху дитячих очей, які не розуміють, що їх ведуть убивати. Це тисячі нагадувань людству, до чого призводять ксенофобія, расизм і нетерпимість. І тисячі доказів, які всупереч науці показують, що далеко не в усіх людей є серце.

У спільне минуле українського та єврейського народів було вписано чорну сторінку.

В трагічний день 80-х роковин над Бабиним Яром звучатиме Тринадцята симфонія Дмитра Шостаковича, що стала «першим звучним пам'ятником Бабиному Яру (1962, на слова Євтушенка).

Список використаної літератури

1. Україна. Президент (2019 - ...; В. Зеленський) Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру та додаткові заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»: указ від 15 грудня 2020 р. № 567 // Урядовий кур'єр. — 2020. — 18 грудня. — С.7.
2. Без права на забуття // Урядовий кур'єр. — 2020. — 30 вересня. — С. 2.
3. Власенко, В. Меморіалу Голокосту вже обрали ділянку / В. Власенко // Урядовий кур'єр.- 2017.- 21 жовтня.- С. 3.
4. Власенко, В. Ми й досі дуже мало знаємо про Бабин Яр / В. Власенко // Урядовий кур'єр.- 2017.- 11 лютого.- С. 6.
5. Гуменна, Д. Хрещатий Яр (Київ 1941 – 1943): роман-хроніка / Д. Гуменна.- Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001.- 408 с.
6. Дарда, В. І. Повернення з пекла: повість / В. І. Дарда.- Київ: Дніпро, 1989.- 230 с.
7. Кузнєцов, А. Бабин Яр: роман-документ / А. Кузнєцов. – Київ: Саміт-книга, 2009.- 367с.
8. Нахманович, В.Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?..(Роздуми до 70-річчя Київської масакри 29-30 вересня 1941 р.) / В.Р. Нахманович // Український історичний журнал.- 2011.- № 6.- С. 105.
9. Некрасов, В. Бабин Яр, 45 років [Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://nekrassov-viktor.com/Books/Nekrasov-Babiy-Yar-45-let/>]